

УДК 355. 233 (477) "190" (045)

МЕЛЬНИКОВ ЕДУАРД,

аспірант кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету

ДІЯЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВИХ УЧИЛИЩ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В МЕЖАХ ВІЙСЬКОВИХ ОКРУГІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті розглянуто діяльність військових училищ та навчально-виховні аспекти формування офіцерського корпусу Російської імперії на українських землях на початку ХХ ст. Визначено, що підготовка офіцерського корпусу була пов'язана з політикою імператорської Росії на українських землях. Аналіз навчально-виховного процесу цих закладів показав їх заідеологізованість, неінтегрованість юнкерів у систему громадянської освіти, у результаті чого, опиняючись у реальних соціальних умовах, випускники юнкерського училища часто керувалися тими ж правилами військового товариства і відданості престолу, які були йому прищеплені під час навчання.

Ключові слова: українські землі; військове училище; юнкер; офіцер; навчальна програма.

Постановка проблеми і стан її визначення. Протягом тривалого історичного періоду на українських землях було багато різних мілітарних утворень. За часів Російської імперії, після впровадження військово-окружної системи та появи Київського, Харківського та Одеського військових округів у великих українських містах почали створюватися військово-навчальні заклади для формування професійних кадрів. Серед військовослужбовців російської імператорської армії було багато українців, які займали високі посади в армійській ієрархії. Після розпаду царської Росії ці підготовлені кадри влились у національні військові формування УНР, Української держави, ЗУНР, що сприяло процесу нарощування боєздатності українських збройних сил.

Необхідність пошуку нових концептуальних засад підготовки сучасного офіцерського корпусу диктує доцільність усебічного розгляду та аналізу основних тенденцій, особливостей, позитивних і негативних рис навчання і виховання офіцерів у минулому. Підготовка сучасного офіцерського складу повинна відповідати реаліям свого часу, але й спиратись на досвід діяльності юнкерських та військових училищ на українських землях на початку ХХ ст. [10].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ця тема не розглядалася майже зовсім за радянських часів і має дуже велике значення для з'ясування офіцерської підготовки. Серед доробку сучасних українських дослідників треба зазначити праці А. Дроздовського, Є. Краснової, В. Голованя, П. Цаудера, К. Шляхового, що висвітлюють аспекти діяльності та навчального процесу училищ Одеси та Єлисаветграду [6; 8; 25; 26].

Із сучасних російських досліджень слід назвати роботу С. Волкова, у якій з позицій останніх досягнень російської історичної науки аналізується розвиток офіцерського корпусу Російської імперії з перших років його існування і до початку ХХ ст. [4]. Дослідження Ю. Галушка, А. Михайлова, С. Морозова розкривають діяльність юнкерських та військових училищ, аналізують навчальні програми, побут та соціальний стан юнкерів [7; 14; 15]. Аспекти військового виховання та формування мораль-

но-бойових якостей у юнкерів висвітлювали А. Ніколаєв, А. Полянін, А. Теркун, В. Самусенко [17; 20; 22; 23].

Мета статті полягає в розгляді діяльності військових училищ Російської імперії в межах військових округів на українських землях на початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Після впровадження військових реформ Д. Мілютіна в другій половині ХІХ ст. Російській імперії потрібні були кваліфіковані офіцерські кадри для поповнення командного складу Київського та Одеського військових округів. Для цього, починаючи з 1865 року, відкривалися юнкерські училища на українських землях [2; 11].

У 1865 р. було відкрито три піхотних училища: Київське великого князя Костянтина Костянтиновича (з 1897р. Київське військово училище), Одеське та Чугуївське. У 1914 р. на українських землях відкрито Миколаївське (друге Київське) військово училище, до лав якого було переведено деякі роти з Київського військового училища. Залежно від профілю навчально-військового закладу з них виходили відповідні офіцерські кадри. У піхотних училищах налічувалось 400 юнкерів для проходження повного навчального курсу. Випускники здобували звання підпоручиків та розподілялися за військовими частинами [2; 18].

З 1865 р. на українських землях діяло Єлисаветградське кавалерійське училище. Цей військово-навчальний заклад налічував 300 юнкерів, які після проходження навчального курсу поповнювали офіцерський склад військових округів Російської імперії на території України [16; 26].

У 1912 р. відкрито Сергіївське артилерійське училище, спеціалізацією якого була підготовка фахівців офіцерів з важкої артилерії. Училище було розраховано на 300 юнкерів.

У 1915 р. у Києві було відкрите Миколаївське артилерійське училище. З початком Першої світової війни юнкери проходили прискорені курси та здебільшого відправлялися одразу до діючих частин на фронті. У навчальних курсах цих закладів більше уваги приділялося топографії та іншим спеціальним технічним дисциплінам, аніж у піхотних та кавалерійських училищах [5].

У 1915 р. уперше на українських землях було відкрито Олександрівське інженерне училище в місті Київ. Навчальні курси були восьмимісячними для всіх вступників. Відкриття нових закладів у 1912/1915 рр. було зумовлене наростаючим конфліктом країн Антанти та Троїстого союзу, гострою необхідністю поповнення складу частин в округах на території України фахівцями в справі інженерії та артилерії.

На початку ХХ ст. йшла модернізація деяких юнкерських училищ у військові, що було підготовлено введнням в них у другій половині 80-х рр. ХІХ ст. військово-училищного курсу. Реформування проводилося з метою усунення неоднорідності в складі офіцерського корпусу, у цілому для поліпшення підготовки офіцерів заснували нові військові училища з ліберальними умовами вступу. Такий розподіл привів до того, що з'явилися училища першого та другого типу. Юнкерські училища мали

прикладний курс навчання та готували офіцерів для строювої служби, а військові - випускали фахівців із вузькою спеціалізацією [10].

Джерелами комплектування юнкерських військових училищ виступали різні навчальні заклади. Залежно від типу та спеціалізації (піхотне або кавалерійське) училища, вступник повинен був володіти базовими дисциплінами та пройти навчання в інших навчальних закладах або мати домашню освіту. До військових училищ приймали здебільшого випускників загальноосвітніх закладів військового відомства, а до юнкерських - із цивільних навчальних закладів. Після проведення реформ у другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. на українських землях та подальшого переходу юнкерських училищ у військові основні засади вступу та зв'язку загальноосвітніх та спеціальних закладів залишалися незмінними. Дані наведено в таблиці 1 [10; 4].

Таблиця 1. - Джерела комплектування юнкерських військових училищ

Училище	Кадетські корпуси	Військові прогімназії	Класичні гімназії	Реальні училища	Духовні училища, семінарії	Нижчі навчальні заклади	Дом. освіта
Одеське	3,2	14,3	22	20,8	1,3	29	9,4
Єлисаветградське	16	16	26	22	0,3	6,1	14

На прикладі Одеського піхотного і Єлисаветградського кавалерійського училищ бачимо, що вступники мали базову освіту для вступу в училище. Як засвідчують наведені дані, більшість майбутніх юнкерів закінчували класичні гімназії та реальні училища, меншість - духовні училища та семінарії.

Підготовка офіцерських кадрів у військово-навчальних закладах структурно складалася з низки основних компонентів, тісно взаємопов'язаних між собою, що формували й розвивали в майбутніх офіцерів якості патріота своєї Батьківщини, професійну мотивацію, виховували почуття обов'язку, відповідальності та військової честі, залучали до соціальних ідеалів і цінностей у житті, досягнень духовної культури. Високі моральні цінності та ідеали простежуються навіть у девізах того чи іншого закладу. Девізи Київського Костянтинівського піхотного училища "Пам'ятайте, чие ім'я носите!", Чугуївського - "До високого і світлого - знай вірний шлях!" визначали головний орієнтир життєвого шляху випускників, котрого вони завжди дотримувалися [5, с. 13].

Військово-навчальні заклади мали власні традиції, форму, герб. Наприклад, юнкери Сергіївського артилерійського училища носили червоні погони із жовтим вензелем Великого князя Сергія Михайловича у вигляді букви "С", а на гербі був зображений срібний двоголовий орел із піднятими крилами, увінчаний імператорською короною. Орел тримав у лапах два схрещених жерла гармати. На грудях орла знаходився щит червоної емалі з гербом Москви і великий накладний вензель у вигляді літери "С".

Кожне військове училище Російської імперії починало новий навчальний рік зі складання присяги юнкерами першого року навчання. "Після церковної служби на плацу вишикувалися всі юнкери... Перед строем - аналой з Євангелієм і Хрестом. Розміщений неподалік оркестр виконував традиційний марш. Потім за командою юнкери знімали кашкети й слідом за священиком повторювали слова присяги" [13].

З 1901 р. військові училища перейшли на трирічний термін навчання. Однак поділ на загальноосвітні та професійні класи давав змогу випускатися з них за два роки чи три. Вступники повинні були спочатку закінчити

кадетський корпус, тому що в навчальному плані училищ спеціальні військові предмети переважали над загальноосвітніми [21].

За даними 1902 р., в усіх військових училищах Російської імперії соціальний склад курсантів був таким: діти дворян становили 57,8 %, офіцерів і чиновників - 38,8 %, духовенства - 0,2 %, козаків - 2,8 %, іноземців - 0,4 % усього складу юнкерів. У Київському училищі, як свідчать дослідники військових училищ цього періоду, склад вихованців значно відрізнявся від інших: там вихідців із дворян було 25,9 %, офіцерів і чиновників - 21,3 %, духовенства - 3,1 %, міщан - 25,2 %, дітей селян і козаків 24,2 %, іноземців - 0,4% [9; 4]. На підставі порівняння цих даних можна, очевидно, говорити про тенденції лібералізації в освіті та розширення можливостей і формування соціальних ліфтів для вихідців із нижчих верств суспільства.

Зі спогадів В. Альдемінгера можна простежити, як проходив розподіл вступників по класах на прикладі Чугуївського військового училища: "З навчальної частини юнкери поділялися на три класи: загальний, перший і другий спеціальні; кожний спеціальний клас мав 4 відділення за кількістю рот, загальний клас у цьому році (1913 р.) мав 5 відділень. Загальний клас був загальноосвітнім і поповнювався людьми з незакінченою середньою освітою: 1) на підставі конкурсного іспиту - особи, які мали свідоцтва вільновизначених 2-го розряду і 2) без екзамену - особи, які закінчили середні навчальні заклади, але не набули прав вільновизначених 1-го розряду. Перший спеціальний клас поповнювався: 1) юнкерами, які успішно закінчили загальний клас училища і 2) молодими людьми зі сторони без іспиту, що пройшли повний курс середньої освіти (гімназії, реальні училища)" [1].

У кожному військовому училищі на українських землях діяв загальний режим дня, як і в інших частинах Російської імперії. Реконструювати розпорядок дня на прикладі Чугуївського військового училища дають можливість спогади вказаного вище автора. Дані наведено в таблиці 2 [1].

Предмети, які вивчали юнкери, ділилися на загальноосвітні (російська та іноземні мови, література, істо-

Таблиця 2. - Розпорядок дня у військово-навчальних закладах на прикладі Чугуївського військового училища

Час	Захід
6:30	підйом, умивання
7:00	ранковий огляд
7:15-7:30	гімнастика
7:30-7:45	чай
8:00-12:00	заняття в класі
12:00	полуденок
12:30-15-30	стройові заняття
16:00	обід
16:30-20:00	відпочинок, репетиції (підготовка до іспитів), виконання домашнього завдання
20:00	вечеря
20:30	вечірня перевірка, молитва
23:00	відбій

рія, математика та природничі науки); спеціальні (тактика, фортифікація і артилерія, військова топографія); спеціально-підготовчі (військове адміністрування й законодавство). Гуманітарним наукам у програмах відводилося 30 % від усього навчального плану [5, с. 17].

Кожне військово училище мало своє обладнане гімнастичне містечко, де знаходилися снаряди для гімнастичних вправ. Юнкери повинні були мати гарну фізичну підготовку і для проходження випробувань на маневрах, і для пристосування до жорстких умов майбутньої служби [18].

Перевірку вивченого юнкери проходили на практиці. Так, у 1903 р. відбулися Курські маневри. У них брали участь Київське Костянтинівське піхотне та Одеське військово училища. Умови військової гри були суворими: "У передостанню добу перед закінченням маневрів Зведеному батальйону довелося, за умовами обстановки, виконати 70-верстний форсований марш: виступивши з місця ночівлі о 4-й годині, після двох невеликих привалів на обід та на вечерю, батальйон прибув о 23-й годині в невелике село в передмісті Курська" [Там само].

Гімнастиці та верховій їзді приділялося також багато уваги. З 1908 р. у Київському Костянтинівському піхотному училищі почали проходити змагання з верхової їзди з елементами заохочення: "Переможцям вручалися призи: годинники, училищні жетони, срібні підставки, компаси" [Там само].

Велика увага приділялася позакласному читанню кращих літературних творів, у тому числі ідейно-патріотичної спрямованості. Наприклад, юнкери Чугуївського військового училища мали змогу ознайомитися з передовими виданнями Російської імперії початку ХХ ст.: "В читальні були газети "Русский Инвалид", "Новое Время", "Русское Слово" та інші) та журнали ("Разведчик", "Нива") [1].

Випускники військових училищ після завершення навчального курсу отримували молодший офіцерський чин залежно від розряду успішності: поручика, підпоручика, прапорщика. Початок служби молодого офіцера починався з розподілу випускників військовим керівництвом у стінах навчального закладу [3, с. 12].

У середовищі російських офіцерів імператорської армії століттями вироблялися правила, поняття офіцерської честі. Викладачі, які переважно були самі військовими, усвідомлюючи тісний взаємозв'язок інтересів військової служби з високим званням офіцера, розвивали в юнкерів командирське самолюбство, спонукали поцінувати свою гідність і честь. Більшість офіцерів навчилися відрізняти в розмовному тоні старшого службові вимоги від приватної бесіди, нотку наказу від особистого прохання.

Принципи російського офіцерства полягали у відданості Вітчизні, у безкорисливому виконанні військового обов'язку, дисциплінованості та знанні своєї справи, ініціативи та твердості, у збереженні духу найтіснішого товариства всіх, хто носить погони. Політичні події іноді замовчувалися в училищному середовищі, новини подавалися в контексті безумовної вірності монархічному ладу. Це призводило до відсталості юнкерів, їх слабкої орієнтації в соціально-політичному житті країни та світу та відчуженості від студентства.

Курсантам юнкерських училищ заборонялося тримати в себе літературу антимонархічної спрямованості. В училищах діяла система спільних засідань офіцерів стройового начальницького складу, на яких доповідали про кожного юнкера окремо, його якості, характер, переваги й недоліки. Виховний процес включав також бесіди про патріотизм, естетику, манери поведінки в різних життєвих ситуаціях. Була практика спостереження офіцерів за поведінкою юнкера під час виходу того в місто.

Релігійне виховання мало велике значення, тому майбутні офіцери дотримувались обрядів, сповідувалися, співали в хорі [5, с. 15]. Цьому сприяло й те, що при кожному навчальному закладі була власна церква.

Наказом по військово відомству № 243 від 31 травня 1910 року, з 1 вересня 1910 року Одеське піхотне юнкерське училище було перейменовано в Одеське військово училище без зміни діючих штатів. Цим же наказом реформуванню підлягало й Чугуївське військово училище [24, с. 378]. 28 липня 1910 р. вводилися нові навчальні програми для військових училищ по всій Російській імперії. У них приділялася увага тактичній підготовці, вивченню топографії. З початку Першої світової війни курси стали короткими та тривали всього три місяці [5, с. 11].

Висновки

1. На початок ХХ ст. військова освіта Російської імперії на українських землях стала структурною та послідовною. Діяло вісім військових училищ, у котрих гартувалися кадри для поповнення піхотних та кавалерійських частин Київського та Одеського військових округів, формувалися фахівці артилерійської та інженерної справи. Навчання в закладах військового типу було обов'язковим для здобуття офіцерського чину та подальшого просування в армійській ієрархії. Традиції військового братерства, взаємодопомоги, дотримання честі та моралі згуртовували офіцерський корпус.

2. Розвиток системи військової освіти був підпорядкований імператору та вищим урядовцям. Вони вста-

новлювали вимоги до офіцерських кадрів, зміст навчальних програм військових училищ на українських землях, фінансували навчальні заклади.

3. Військові училища були залежні від внутрішньої та зовнішньої політики, розуміння світових процесів розвитку військової науки генералітетом та імператором. Деякі урядовці у військовому міністерстві були консерваторами та вповільнювали своєчасні рішення для введення найсучасніших педагогічних ідей, а брак новітніх видів озброєння не давав змоги запроваджувати на практиці нові тактичні та стратегічні плани. Юнкери навчалися за різноплановими задачами морального та патріотичного типу, але не були інтегровані в систему цивільної освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Альмендингер В. В. Чугуевское военное училище / В. В. Альмендингер // Военная Быль. - 1971. - № 108. - С. 3-7.
2. Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XIX веке. Военно-экономический потенциал / Л. Г. Бескровный. - М. : Наука, 1973. - 432 с.
3. Бескровный Л. Г. Армия и флот России в начале XX века. Военно-экономический потенциал / Л. Г. Бескровный. - М. : Наука, 1986. - 473 с.
4. Волков С. В. Русский офицерский корпус / С. Волков. - М. : Воениздат, 1993. - С. 124-126.
5. Воробьева А. Ю. Российские юнкера, 1864-1917. История военных училищ / А. Ю. Воробьева. - М. : Астрель, 2002. - 61 с.
6. Дроздовский А. Одесское пехотное юнкерское училище [Электронный ресурс] / А. Дроздовский, Е. Краснова. - Режим доступа : http://www.odessitclub.org/publications/almanac/alm_48/alm_48_107_122.PDF.
7. Галушко Ю. Школа Российского офицерства / Ю. Галушко, А. Колесников. - М. : Знание, 1993. - 321 с.
8. Головань В. 100 лет истории Одесского артиллерийского: 30 тысяч офицеров, 250 генералов, 41 Герой Советского Союза [Электронный ресурс] / В. Головань. - Режим доступа : <http://vigolovan.livejournal.com/11556.html>.
9. Греков Ф. В. Краткий исторический очерк военно-учебных заведений. 1700-1910 / Ф. В. Греков. - М., 2006. - 455 с.
10. Журавлёв А. Ю. Подготовка обер-офицерского состава русской армии в юнкерских военных училищах второй половины XIX - начала XX в. : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / А. Ю. Журавлёв. - СПб., 2008. - 322 с.
11. Зайончковский П. А. Самодержавие и русская армия на рубеже XIX-XX столетий: 1881-1903 / П. А. Зайончковский. - М., 1973. - 429 с.
12. Каменев А. И. История подготовки офицерских кадров в России / А. И. Каменев. - М. : Наука, 1990. - 247 с.

Мельников Эдуард,

аспирант кафедры исторических дисциплин Мариупольского государственного университета

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ВОЕННЫХ УЧИЛИЩ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В ГРАНИЦАХ ВОЕННЫХ ОКРУГОВ НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

В статье рассмотрена деятельность военных училищ и учебно-воспитательные аспекты формирования офицерского корпуса Российской империи на украинских землях в начале XX века. Выявлено, что подготовка офицерского корпуса была связана с политикой императорской России на украинских землях. Анализ учебно-воспитательного процесса этих заведений показал их заидеологизированность, неинтегрированность юнкеров в систему гражданского образования, в результате чего, оказываясь в реальных социальных условиях, выпускник юнкерского училища часто руководствовался теми же правилами военно-товарищества и преданности престолу, которые были ему привиты во время учебы.

Ключевые слова: украинские земли; военное училище; юнкер; офицер; учебная программа.

13. Марков А. Л. Кадеты и юнкера [Электронный ресурс] / А. Л. Марков. - Режим доступа : <http://booksonline.com.ua/view.php?book=117968>.

14. Михайлов А. А. Руководство военным образованием в России во второй половине XIX - начале XX веков / А. А. Михайлов. - Псков, 1999. - 243 с.

15. Морозов С. Д. Военное образование в России на рубеже XIX-XX вв. [Электронный ресурс] / С. Д. Морозов. - Режим доступа : <http://www.regiment.ru/Lib/-C/127.htm>.

16. Незабываемое прошлое Славной Южной Школы. 1865-1965. Исторический очерк Елисаветградского кавалерийского училища с воспоминаниями питомцев Школы к столетию со дня основания училища / [под ред. Генерального штаба полковника С. Н. Ряснянского]. - Нью-Йорк : Издание Объединения бывших юнкеров Елисаветградского кавалерийского училища, 1965. - 239 с.

17. Николаев А. В. Развитие физического воспитания в военно-учебных заведениях России во второй половине XIX - начале XX вв. : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / А. В. Николаев. - М., 2004. - 184 с.

18. Перепеловский К. М. Киевское Великого Князя Константина Константиновича Военное Училище [Электронный ресурс]. - Режим доступа : http://militera.lib.ru/h/perepelovsky_k01/index.html.

19. Петраков В. Судьба штандарта Елисаветградского кавалерийского училища / В. Петраков // Старый Цейхгауз. - 2000. - № 11. - С. 35-37.

20. Полянин А. Р. Гуманитарная подготовка будущих офицеров в военно-учебных заведениях Российской империи в XVIII - начале XX века : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / А. Р. Полянин. - Воронеж, 2009. - 179 с.

21. Приказы по Военному ведомству. Приказ № 197 от 14 июня 1901 г. - СПб., 1901.

22. Теркун А. Н. Военное воспитание в России (1905-1914 гг.) : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / А. Н. Теркун. - СПб., 1999. - 218 с.

23. Самусенко В. Н. Исторический опыт деятельности военно-учебных заведений России второй половины XIX - начала XX века по формированию морально-боевых качеств офицерских кадров : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / В. Н. Самусенко. - СПб., 2005. - 287 с.

24. Сборник приказов по военному ведомству за 1910 год. - СПб., 1910. - С. 378.

25. Цаудер П. Одесское юнкерское училище [Электронный ресурс] / П. Цаудер. - Режим доступа : <http://www.odessapage.com/new/ru/node/1339#comment-399>.

26. Шляховой К. В. Елисаветградское кавалерийское юнкерское училище [Электронный ресурс] / К. В. Шляховой. - Режим доступа : <http://genrog-ge.ru/memo/eku.htm>.

Melnykov Eduard,

post graduate of the Department of historical disciplines, Mariupol State University

THE ACTIVITIES OF THE RUSSIAN EMPIRE MILITARY SCHOOLS ON THE TERRITORY OF UKRAINE DURING THE EARLY TWENTIETH CENTURY

The article discusses the military schools activities and educational aspects of the officer corps formation of the Russian Empire in the Ukrainian lands of early XX century. The armed forces of each state in the world cannot be imagined without a command structure. The efficiency of the army depends on training and moral character of the officer contingent.

Graduates of military schools were considered the elite society of Imperial Russia, they were role models for the younger generation and a reliable pillar of the monarchical regime. However, after the collapse of the Russian Empire, many officers went into the national military forces of the Ukrainian People's Republic, West Ukrainian People's Republic, Ukrainian state.

The necessity of search of new conceptual bases of officer training in the Ukrainian Armed Forces dictates the feasibility of a comprehensive analysis of the main trends, characteristics of positive and negative features of training and education of officers in the past.

The author analyzes the system of training, the daily routine of military schools on the territory of Ukraine. The activities of state institutions Imperial Russia on the Ukrainian lands in our time is of interest to the public.

Key words: Ukrainian land; military school; junker; officer; training program.

REFERENCES

1. Allmendinger, V. V. (1971), Chuguev military school, available at: <http://lepassemilitaire.ru/chuguevskoe-voennoe-uchilishhe-vmendinger/>
2. Beskrovnyy, L. G. (1973), The Russian army and Navy in the XIX century. Military-economic potential, available at: http://publ.lib.ru/ARCHIVES/B/BESKROVNYI_Lyubomir_Grigor%27evich/_Beskrovnyy_L.G..html
3. Beskrovnyy, L. G. (1986), Army and Navy of Russia in the early XX century. Military-economic potential, available at: http://publ.lib.ru/ARCHIVES/B/BESKROVNYI_Lyubomir_Grigor%27evich/_Beskrovnyy_L.G..html
4. Volkov, S.V. (1993), Russian officer corps, available at: <http://swolkov.org/rok/index.htm>
5. Vorobyeva, A.Yu. (2002), The Russian cadets, 1864 - 1917. History of military schools, available at: <http://www.e-reading.club/book.php?book=1000763>
6. Drozdovskiy, A. and Krasnova, E., The Odessa infantry cadet school. available at: http://www.odessitclub.org/pu-blications/almanac/alm_48/alm_48_107_122.PDF
7. Galushko, Yu. and Kolesnikov, A. (1993), School of Russian officers, available at: <http://books.academic.ru/book.nsf/62062548/>
8. Golovan, V., 100 years of history of the Odessa artillery: 30 thousand officers, 250 generals, 41 hero of the Soviet Union, available at: <http://vigolovan.livejournal.com/11556.html>
9. Grekov, F.V., A brief historical sketch of military educational institutions. 1700-1910, available at: http://нэб.рф/catalog/000199_000009_004178340/
10. Zhuravlev, A. Yu. (2008), Training of the chief officers of the Russian army in the cadet military schools of the second half of XIX - early XX century, available at: <http://www.dissercat.com/content/podgotovka-ober-ofiterskogo-sostava-russkoi-armii-v-yunkerskikh-voennykhuchilishchakh-vtor>
11. Zayonchkovskiy, P.A. (1973), Autocracy and the Russian army in the XIX- XX centuries: 1881-1903, available at: <http://www.regiment.ru/Lib/A/9/1.htm>
12. Kamenev, A.I. (1990), History of officers training in Russia, available at: <http://www.ruscadet.ru/library/01-books/kamenev/hist-prep.htm>
13. Markov, A.L., The cadets and cadets, available at: <http://booksonline.com.ua/view.php?book=117968>
14. Mikhaylov, A.A. (1999), The management of the military education in Russia in second half XIX - early XX centuries, available at: <http://detsky-lektory.ru/work/952413/Stanovlenie-i-razvitie-voennogo>
15. Morozov, S.D., Military education in Russia at the turn of XIX-XX centuries, available at: <http://www.regiment.ru/Lib/-C/127.htm>
16. Past unforgettable Glorious southern School. 1865-1965. Historical sketch of the Elisavetgrad cavalry school with the memories of pupils of the School to the centenary of the founding of the school, available at: http://genrogge.ru/elisavetgrad_kav_uchilishe/
17. Nikolaev, A. V. (2004), The Development of physical education in military educational institutions of Russia in second half XIX - early XX centuries, available at: <http://www.dslib.net/istoria-otechestva/razvitie-fizicheskogo-vospitaniya-v-voenno-uchebnykh-zavedeniyah-rossii-vo-vtoroj.html>
18. Perepelovskiy, K. M., The Kiev Grand Prince Konstantin Konstantinovich, Military School, available at: http://militera.lib.ru/h/perepelovskiy_k01/index.html
19. Petrakov, V. (2000), The fate of the standard of the Elisavetgrad cavalry school, available at: <http://kladoiskateli.com/index.php?autocom=downloads&code=confirmdownload&id=1421&req=download>
20. Polyani, A.R. (2009), Human training of future officers in military educational institutions of the Russian Empire in the XVIII - early XX century, available at: <http://www.dissercat.com/content/gumanitarnaya-podgotovka-budushchikh-ofitserov-v-voenno-uchebnykh-zavedeniyakh-rossii-vo-im>
21. The orders of the war Department. Order No. 197 dated June 14, 1901, St. Petersburg, 1901.
22. Terkun, A.N. (1999), Military training in Russia, available at: http://нэб.рф/catalog/000199_000009_000251279/?PAGEN_1=1
23. Samusenko, V.N. (2005), The historical experience of military educational institutions of Russia in second half XIX - early XX century on the formation of moral-combat qualities of officers, available at: <http://www.dslib.net/istoria-otechestva/istoricheskij-opyt-deyatelnosti-voenno-uchebnykh-zavedenij-rossii-vtoroj-poloviny.html>
24. The collection of orders by the war Department (1910), SPb., p. 378.
25. Tsauder P., Odessa military school, available at: <http://www.odessapage.com/new/ru/node/1339#comment-399>
26. Shlyakhovoy, K.V., Elisavetgrad cavalry cadet school, available at: <http://genrog-ge.ru/memo/eku.htm>

© Мельников Едуард

Надійшла до редакції 14.11.2016